Waar komt *hagelslag* vandaan?

en nog 99 andere vragen over woorden

Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL)
Genootschap Onze Taal

2015 **THOMAS RAP** AMSTERDAM

Vooraf

Je kunt een 'hotemetoot' zijn, een krop 'ijsbergsla' kopen, iets dankzij een 'ezelsbruggetje' onthouden, op een 'rechtse' of 'linkse' partij stemmen, en 'de hamvraag' stellen. Zulke woorden en uitdrukkingen zijn dagelijks vele malen te horen, en iedereen begrijpt wat ermee wordt bedoeld. Maar niet iedereen zal erbij stilstaan wat ze nu eigenlijk precies te betekenen hebben. Waarom noemen we een hoge piet een 'hotemetoot'? Wat heeft ijsbergsla met ijsbergen te maken? Liepen er ooit ezels over een 'ezelsbruggetje'? Hoezo heten politieke partijen 'rechts' en 'links'? Is dat *links* trouwens verwant met *slinks*? En waar komt eigenlijk *de hamvraag* vandaan? Vroeg of laat komt er een moment dat je je zoiets opeens afvraagt.

Voor zulke momenten is er dit boekje. Het stelt vragen bij alledaagse en ogenschijnlijk vanzelfsprekende woorden, en het geeft de antwoorden: vaak verrassend en altijd boeiend. Net als voor de succesvolle voorganger *Waar komt* pindakaas *vandaan*? (2013) sloegen het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL) en het Genootschap Onze Taal er de handen voor ineen: ze bundelden hun kennis over woorden, én hun ervaring met gedegen bronnen als het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, het *Algemeen Nederlands Woordenboek*, *Delpher* en de onvolprezen *Etymologiebank*.

Bovenal stelden de twee instituten samen alles in het werk om die informatie op een heldere manier te presenteren. Zodat iedereen snel een onderhoudend antwoord krijgt op de vraag 'Waar komt *hagelslag* vandaan?', en op nog 99 andere prikkelende vragen over woorden.

Waar komt *hagelslag* vandaan?

Iedereen kent de oer-Hollandse hagelslag. Al decennialang is het een van de populairste soorten broodbeleg. Maar waarom heet het zo?

Ruim een eeuw geleden begon de Amsterdamse dropfabriek Van Voornveld & Co (het latere Venco) witte korrels met een anijssmaak te maken. Naar eigen zeggen kwam directeur B.E. Dieperink op het idee om die zoete korrels 'hagelslag' te noemen toen hij het op een gure herfstdag flink zag hagelen – *hagelslag* was toen alleen nog maar het woord voor 'neerslag in de vorm van hagel'.

De eerste advertenties voor het product verschenen in juli 1908 in *De Telegraaf*, nadat het publiek de week ervoor al was geprikkeld door advertenties die alleen bestonden uit de mysterieuze tekst "Hagelslag?" Het nieuwe strooisel van anijssuikerkorrels werd gepresenteerd als "de nieuwste en fijnste delicatesse voor boterham en beschuit", te koop bij drogisten en handelaren in comestibles.

De chocoladehagelslag liet daarna niet lang op zich wachten: in maart 1913 doken daarvoor de eerste advertenties op. Het product werd vervolgens zó populair dat het de oorspronkelijke witte hagelslag zijn naam ontnam: tegenwoordig denkt iedereen bij *hagelslag* aan chocoladestrooisel. De witte variant heet nu 'anijshagel'.

In België komt het woord *hagelslag* voor dit broodbeleg nauwelijks voor; daar gebruikt men meestal *chocoladekorrels*, of *muizenstrontjes*.

Wat is een ‘valreep’?

Wanneer iets ‘op de valreep’ plaatsvindt, dan gebeurt het op het allerlaatste moment. Maar wat moeten we ons voorstellen bij een ‘valreep’?

Oorspronkelijk was een valreep een soort touw of touwladder waarmee je een schip op of af kunt klimmen. *Val* is een vorm van *vallen*, en dat betekent hier ‘in de boot of sloep vallen’, oftewel ‘je uit het schip in een kleiner bootje laten glijden’. *Reep* wordt gebruikt voor voorwerpen die langer zijn dan breed – denk bijvoorbeeld aan een ‘snoepreep’ of een ‘reep stof’. Een touw is een wel héél duidelijk voorbeeld van een langwerpig voorwerp, vandaar dat *reep* destijds ook ‘touw’ kon betekenen. Dat zie je trouwens nog terug in het Engelse woord voor ‘touw’: *rope*. Behalve voor ‘touw(ladder) om in of uit een schip te komen’ wordt *valreep* nu ook gebruikt voor de loopplank van een schip.

Als je op een schip op de valreep stond, dan stond je dus op het punt te vertrekken. Via deze betekenis is *op de valreep* overdrachtelijk ‘op het allerlaatste moment’ gaan betekenen. Op die manier kon bijvoorbeeld *een glaasje op de valreep* gaan verwijzen naar ‘een afscheidsdronk’. In het huidige Nederlands wordt *op de valreep* vooral in dit soort overdrachtelijke betekenissen gebruikt.

Waarom heet een cockpit een 'cockpit'?

De bestuurscabine van een vliegtuig heet een 'cockpit'. Waarom? *Cockpit* betekent letterlijk 'hanenkuil'. Wat heeft dat met een vliegtuig te maken?

Een van de oudste vermeldingen van het woord *cockpit* is in het werk van Shakespeare. Het betekent daar 'kleine arena voor hanengevechten'. Een eeuw later, in de zeventiende eeuw, dook het woord op als aanduiding voor de ruimte op oorlogsschepen waar de gewonden werden behandeld. Die ruimte was 'verdiept', en deed dus aan een kuil denken. Voeg daarbij dat het er ongetwijfeld vaak bloedig aan toeging, en het is duidelijk waarom dit een 'cockpit' kon gaan heten.

In de ruimte van de cockpit werden buiten de zeeslagen om de jonge officieren ingekwartierd. Misschien dat die zich soms ook wel als haantjes gedroegen, en misschien heeft dat de naam *cockpit* een extra impuls gegeven. Hoe dan ook: in de negentiende eeuw werd *cockpit* de aanduiding voor de stuurhut op jachten en zeilschepen, die ook vaak wat dieper lag. En toen vervolgens begin twintigste eeuw de eerste 'luchtschepen' werden gebouwd, werd deze term uit de scheepvaart overgenomen.

Cockpit was niet het enige maritieme woord dat in de luchtvaart terechtkwam; andere ontleningen zijn bijvoorbeeld *airport*/(*lucht*)*haven*, *board*/*boord* en *steward*(*ess*).

Wie was gekke Henkie?

Een man die al te toegeeflijk is en zich overal voor laat gebruiken, wordt wel 'een gekke henkie' genoemd. Wie was gekke Henkie eigenlijk?

Niemand. Er is geen concreet persoon bekend die model heeft gestaan voor *gekke henkie*, en dat geldt ook voor *gekke gerrit*. Van *gekke henkie* weten we alleen dat die naam in 1928 voor het eerst in druk verscheen. In het Nederlands kennen we tal van dit soort persoonsaanduidingen, die met kleine letters geschreven worden omdat we ze als soortnaam beschouwen. Voorbeelden zijn *handige harry*, *houten klaas*, *pietje precies*, *razende roeland* en *vrolijke frans*.

Ook *brave hendrik*, gebruikt voor een al te brave, deugdzame man of jongen, verwijst niet naar een persoon – althans niet naar iemand die werkelijk heeft bestaan. De naam is ontleend aan het in de negentiende eeuw heel populaire schoolboekje *De brave Hendrik* (1810), van de schrijver en grammaticus Nicolaas Anslijn (1777-1838). Daarin worden de gedragingen van deze brave Hendrik ten voorbeeld gesteld aan de jeugd. Als vervolg verscheen ook *De brave Maria* (1811), maar hoewel ook dit boekje veelgelezen was, heeft het niet geleid tot de algemene aanduiding *brave maria*.

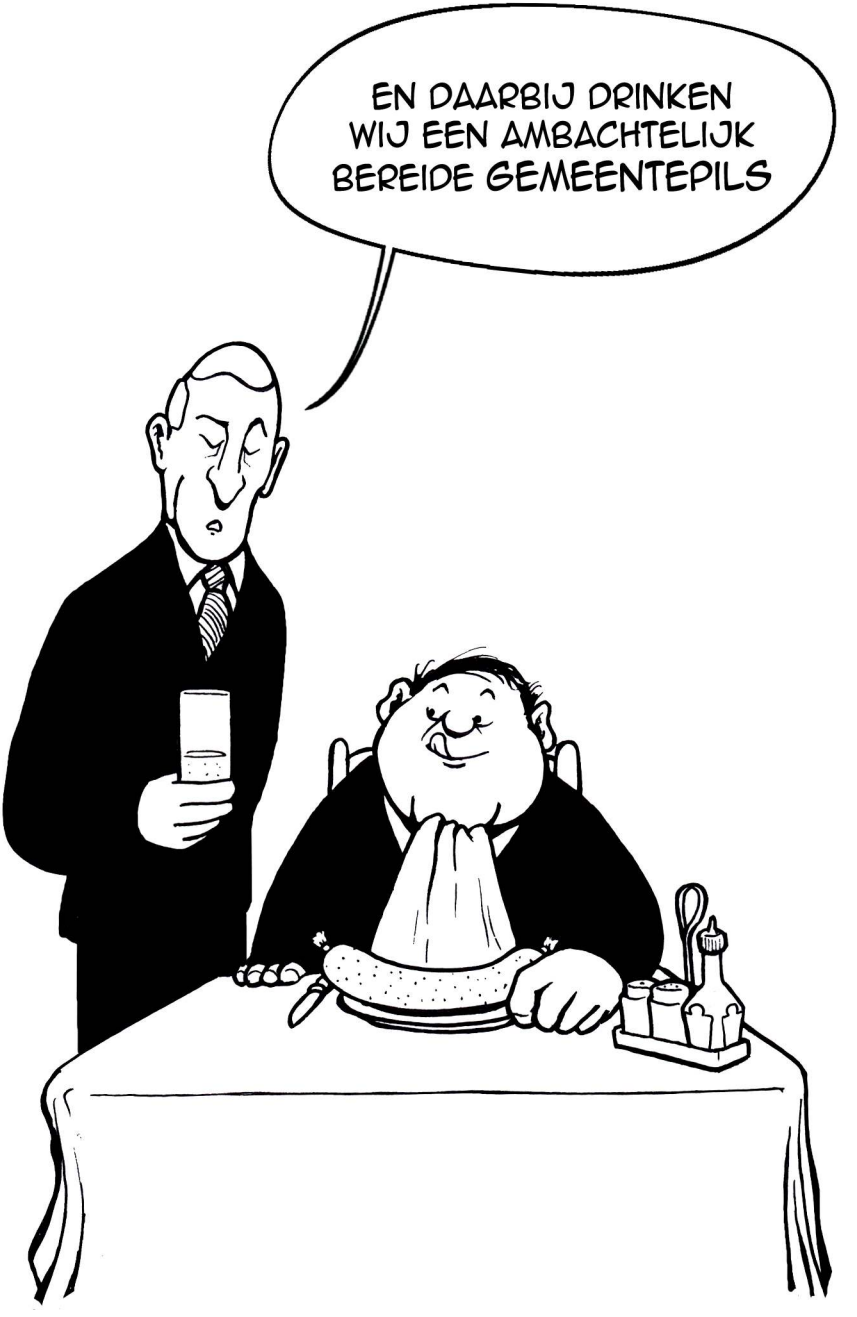
Wie is Hans in *hansop* en *hansworst*?

Hansop betekent 'kledingstuk uit één stuk', _hansworst_ staat voor 'iemand die zich belachelijk gedraagt'. Hebben deze woorden iets met elkaar te maken? En wie is Hans dan?

In de zeventiende eeuw was Hans Wurst een gebruikelijke Duitse naam voor een komisch toneelpersonage. In het Nederlands werd dat Hans Worst. Aan het eind van de zeventiende eeuw ontstond uit deze naam ook een algemene aanduiding: *hansworst*, met als betekenis 'sullig persoon'.

Hansop komt ook van de naam van een persoon – en ook die naam verwees naar eten: Hans Sop, een vertaling van het Duitse *Hans Supp(e)* (letterlijk: 'Hans Soep'). Net als Hans Worst was deze Hans Sop een komisch toneeltypetje. Hij droeg vaak een gewaad uit één stuk, dat een beetje op een pyjama leek. In de achttiende eeuw verschoof de betekenis van *hansop* daardoor van de persoon naar het kledingstuk. Tegenwoordig denken we bij *hansop* helemaal niet meer aan een Hans.

Ook in andere talen komen namen van kluchtfiguren voor die bestaan uit een voornaam plus de naam van een gerecht. Zo heb je in het Frans Jean Potage ('Jan Soep') en in het Engels Jack Pudding.

EN DAARBIJ DRINKEN
WIJ EEN AMBACHTELIJK
BEREIDE GEMEENTEPILS